

BARTŁOMIEJ CHMIELOWIEC

Bureau of the Commissioner for
Patient's Rights, Poland

ORCID iD: 0000-0001-7625-0602

MARTA PUŚCION

Bureau of the Commissioner for
Patient's Rights, Poland

ORCID iD: 0000-0001-7699-3051

JAKUB ADAMSKI

Bureau of the Commissioner for
Patient's Rights, Poland

ORCID iD: 0000-0002-7440-8901

ANDRZEJ GOWORSKI

Bureau of the Commissioner for
Patient's Rights, Poland

ORCID iD: 0000-0003-1879-5721

ZNAJOMOŚĆ PRAW PACJENTA WŚRÓD PRZEDSTAWICIELI ZAWODÓW MEDYCZNYCH

AWARENESS OF PATIENTS' RIGHTS AMONG MEDICAL PROFESSIONALS

ABSTRACT

Aim: Assessing awareness of patient rights among medical professionals in Poland.

Methods: Three data sources were analysed. The Commissioner for Patient's Right (the CPR) own material was analysed and a comparative method was used. A meta-analysis of national and international articles was conducted. An analysis of academic health professions curricula was carried out and the comparative method was used.

Results: The data obtained from the analysis of the CPR's data provide a picture of the issue from the perspective of the patients' notifications. In addition, there is a correlation between respect for patient rights and the quality of medical care. The meta-analysis cannot be considered complete due to insufficient data. The analysis of the curricula should be considered as a preliminary work for an extensive study of academic education of the medical professionals in terms of patient rights.

Discussion: The awareness of patient's rights is increasing. However, patient rights are still not sufficiently promoted among the medical staff. A gap has been noted between the staff's belief in their knowledge of patient rights and the actual implementation of these rights. In hospitals, for patients the main source of knowledge about the patient's rights are nurses, not doctors. It is also noteworthy that teachers and researchers use outdated sources in a situation in which the law in question has been in force since 2009.

STRESZCZENIE

Cel: Ocena znajomości praw pacjenta wśród przedstawicieli zawodów medycznych w Polsce.

Metody: Przeanalizowano trzy źródła danych. Dokonano analizy materiałów własnych Rzecznika Praw Pacjenta (RPP), gdzie wykorzystano metodę komparatystyczną. Przeprowadzono metaanalizę artykułów krajowych i zagranicznych. Dokonano analizy programów nauczania akademickiego zawodów medycznych (kierunków lekarskich), gdzie posłużono się metodą porównawczą.

Wyniki: Dane uzyskano w efekcie analizy informacji RPP, które ukazują zagadnienie z perspektywy zgłoszeń, jakie docierają do RPP. Istnieje korelacja między przestrzeganiem praw pacjenta a jakością opieki medycznej. Metaanaliza nie może być uznana za kompletną ze względu na niedostateczną liczbę danych. Analizę programów nauczania należy uznać za wstęp do szeroko zakrojonych badań edukacji akademickiej zawodów medycznych pod kątem praw pacjenta.

Omówienie: Świadomość praw pacjenta wzrasta. Wciąż jednak nie są one dostatecznie rozpropagowane wśród przedstawicieli zawodów medycznych. Zauważono rozdźwięk między przekonaniem personelu co do ich wiedzy na temat prawa pacjenta a faktycznym realizowaniem tych praw. Znamienne, że w szpitalach źródłem wiedzy

dla pacjentów o ich prawach są najczęściej pielęgniarki, a nie lekarze. Zwraca także uwagę fakt korzystania przez dydaktyków oraz badaczy z nieaktualnych źródeł w sytuacji, kiedy od 2009 r. obowiązuje ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta.

KEYWORDS: *patient's rights, Commissioner for Patient's Rights, medical professionals, medical education, adverse effects, quality in health care*

SŁOWA KLUCZOWE: *prawa pacjenta, Rzecznik Praw Pacjenta, zawody medyczne, edukacja medyczna, działania niepożądane, jakość w opiece zdrowotnej*

WPROWADZENIE

Prawa pacjenta odgrywają kluczową rolę w systemie ochrony zdrowia. Ich celem jest objęcie szczególną opieką fundamentalnych wartości osobistych pacjenta, takich jak życie, zdrowie, wolność oraz godność. Wzmacniają one pozycję pacjenta w relacjach z instytucjami medycznymi oraz personelem, nakładając jednocześnie na te podmioty konkretne obowiązki (Bosek, 2020). Nakaz przestrzegania praw pacjenta dotyczy zarówno organów publicznych właściwych w zakresie ochrony zdrowia, jak i Narodowego Funduszu Zdrowia, a także podmiotów świadczących usługi zdrowotne i wszystkich osób, które uczestniczą w udzielaniu świadczeń zdrowotnych; dotyczy to zwłaszcza osób wykonujących zawody medyczne. Prawa pacjenta chronione są m.in. na mocy ustawy o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. z 2024 r., poz. 581). W tym akcie prawnym wymienione są najważniejsze z nich, które przysługują każdemu człowiekowi, niezależnie od wieku czy stanu zdrowia. Do najważniejszych praw pacjenta można zaliczyć: prawo do świadczeń zdrowotnych, prawo do informacji o stanie zdrowia, prawo do dokumentacji medycznej, prawo do wyrażania zgody na udzielenie świadczenia zdrowotnego, prawo do poszanowania intymności i godności pacjenta, prawo do tajemnicy informacji. Część praw pacjenta jest powiązana ze sobą, co implikuje naruszenie innych praw, np. nieprzekazanie pacjentowi informacji może prowadzić do naruszenia prawa do wyrażenia świadomej zgody na leczenie, ponieważ bez odpowiednich danych pacjent nie może podjąć przemyślanej decyzji.

PRAWA PACJENTA VS. PRZEDSTAWICIELE ZAWODÓW MEDYCZNYCH

Przedstawicielami zawodów medycznych są osoby wykonujące zawody medyczne, takie jak lekarze, pielęgniarki, położne, fizjoterapeuci, ratownicy medyczni, diagnosty laboratoryjni, a także inne grupy zawodowe: asystentka stomatologiczna, elektroradiolog, higienistka stomatologiczna, instruktor terapii uzależnień, opiekun medyczny, optometrysta, ortoptystka, podiatra, profilaktyk, protetyk słuchu, technik farmaceutyczny, technik masażysta, technik ortopeda, technik sterylizacji medycznej, terapeuta zajęciowy, których sytuacja została uregulowana na mocy ustawy z dnia 17 sierpnia 2023 r. o niektórych zawodach medycznych (Dz. U. z 2023 r., poz. 1972). Osoby wykonujące zawody medyczne mają szczególne obowiązki wobec pacjentów, dające gwarancję zapewnienia im bezpieczeństwa. Profesjonaliści muszą mieć odpowiednie wykształcenie i kwalifikacje zapewniające udzielanie świadczeń jak najwyższej jakości (Czarnecki, Drembkowski, 2024; Klonowska, Hryszkiewicz, 2024). Lista osób wykonujących zawody medyczne nie stanowi zamkniętego katalogu. Ze względu na rozwój medycyny i technologii w przyszłości z pewnością będą powstawać nowe profesje.

Wszystkie osoby uczestniczące w udzielaniu świadczeń zdrowotnych są zobowiązane do przestrzegania praw pacjenta. Wyjątkową grupę stanowią osoby wykonujące zawody medyczne, które na mocy ustaw, a także norm etycznych odnoszących się do ich zawodu (jeżeli takie istnieją), są zobowiązane szczególnie przestrzegać praw pacjenta i dbać o ich bezpieczeństwo. Znajomość praw pacjenta przez osoby wykonujące zawody medyczne współtworzy fundament etycznej, jakościowej opieki medycznej. Wykonując swoją codzienną pracę, osoby takie spotykają się na każdym kroku z pacjentami i ich potrzebami. Nieznajomość praw pacjenta czy nierzetelność w ich respektowaniu często przyczyniają się do powstania naruszeń, a te mogą doprowadzać do błędów medycznych, co z kolei może mieć konsekwencje zarówno dla pacjentów, jak i personelu medycznego.

CEL PRACY

Celem artykułu jest próba ustalenia, w jakim stopniu przedstawiciele zawodów medycznych są zaznajomieni z prawami pacjenta. Jest to holistyczne, wielodyscyplinarne wyzwanie i w niniejszym artykule podjęto się wyznaczenia podstaw metodologicznych oraz dokonano wstępnych prac na podstawie metaanaliz dostępnych artykułów badawczych oraz zainicjowano analizę programów nauczania akademickiego dla zawodów medycznych (kierunków lekarskich), w których występują zagadnienia prawpacjenta.

METODY BADAWCZE

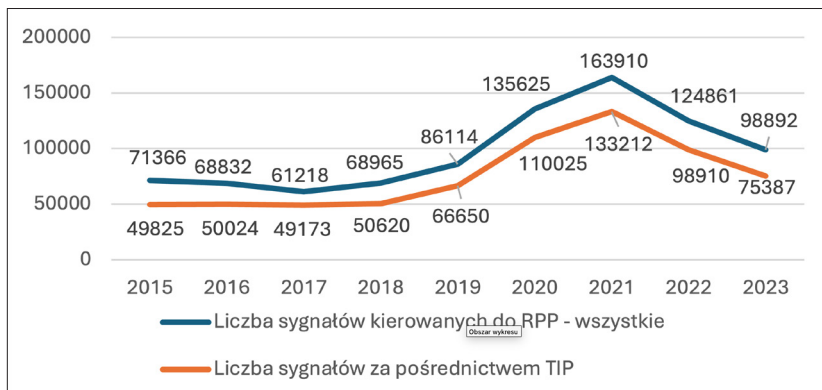
W pracy wykorzystano dane własne Rzecznika Praw Pacjenta (RPP) przedstawiane w corocznych sprawozdaniach z przestrzegania praw pacjenta w Polsce za lata 2022–2023 (Biuro Rzecznika Praw Pacjenta, 2022–2023). Do ich analizy wykorzystano metodę komparatystyczną. W ramach metaanalizy wykonano kwerendę w przestrzeni bazy Nauka Polska. Wyszukiwania dokonano za pomocą hasła *prawa pacjenta* w tytułach i/lub streszczeniach, i/lub słowach kluczowych artykułów oraz za pomocą wyszukiwarki Google, przy wykorzystaniu haseł *prawa pacjenta* oraz *abstract*, aby zidentyfikować możliwie wiele artykułów, m.in. napisanych po angielsku i mających streszczenia w języku polskim. Ponadto za pomocą haseł *prawa pacjenta* i *patient's rights* przeszukano (łącznie) bazy PubMedCentral, PubMed oraz NLMCatalog. Celem tej kwerendy było zidentyfikowanie anglojęzycznych opracowań dotyczących tematyki właściwej dla niniejszej pracy. Analizę programów nauczania akademickiego zawodów medycznych ograniczono do trzech kierunków lekarskich na Warszawskim Uniwersytecie Medycznym (WUM), Uniwersytecie Jagiellońskim Collegium Medicum (UJCM) i Uniwersytecie Medycznym w Białymstoku (UMB). Działanie to wynikało ze specyfiki dostępnych programów nauczania (sylabusów); zróżnicowania sposobów prezentowania programów i szczegółowości opisu przedmiotów. Po drugie, zakres prac, po uwzględnieniu programów akademickiego nauczania innych zawodów medycznych oprócz lekarzy, np. personelu pielęgniarskiego i położniczego,

ratowników medycznych, fizjoterapeutów, farmaceutów, wymagałby powołania zespołu badawczego i rozpisania długoterminowych prac analitycznych.

PRAWA PACJENTA – OMÓWIENIE

Instytucją powołaną do ochrony praw pacjenta jest RPP, który zbiera informacje od pacjentów oraz innych podmiotów i podejmuje odpowiednie działania w przypadku naruszeń. Prowadzi również akcje informacyjne skierowane do różnych grup, w tym personelu medycznego o prawach pacjenta. Najwięcej sygnałów dociera do RPP za pośrednictwem Telefonicznej Informacji Pacjenta (TIP). Od 2015 r. obserwuje się systematyczny wzrost liczby wszystkich zgłoszeń. Kulminacja przypadła na okres pandemii, tj. na rok 2021, po czym nastąpił spadek. Niezależnie od tej fluktuacji liczba sygnałów potwierdza wieloletni trend wzrostowy. Interesujące są obserwacje dotyczące odsetka zgłoszeń za pośrednictwem TIP vs. pozostałe kanały, np. mail, formularz na stronie WWW czy osobista wizyta w Biurze RPP. Wnioski płynące z analizy tych obserwacji potwierdzają skuteczność TIP. Na rycinie przedstawiono dane dotyczące wszystkich sygnałów wpływających do RPP w latach 2015–2023 i wyszczególniono sygnały przekazywane *via* TIP (rysunek 1).

Rysunek 1. Liczba sygnałów do Rzecznika Praw Pacjenta (RPP) – w tym zgłoszone za pośrednictwem Telefonicznej Informacji Pacjenta (TIP) (2015–2023)

Okres od 2021 r. do 2023 r. jest kluczowy z perspektywy społecznego kształtowania się roli RPP po okresie pandemicznego wzmocnienia (tabela 1.). W tym czasie zmniejszyła się liczba sygnałów w ramach najliczniejszej kategorii dotyczącej prawa do świadczeń zdrowotnych (z 70 755 w 2021 r. do 47 233 w 2023 r.), co jest zgodne z obserwacjami dotyczącymi globalnych pandemicznych trendów (El-Warrak, 2023). RPP obserwuje za to wzrost liczby sygnałów w odniesieniu do prawa do dokumentacji medycznej (z 4955 w 2021 r. do 6062 w 2023 r.) oraz istotny wzrost sygnałów dotyczących zdrowia psychicznego (z 2007 w 2021 r. do 5292 w 2023 r.). Znacząca jest też liczba sygnałów dotyczących zgłaszania niepożądanych działań produktów leczniczych (w 2021r. – 253, w 2023 r. – 101). W przypadku tej kategorii niskie wartości wskazują na niedostateczną świadomość pacjentów odnośnie do przysługującego im konkretnego prawa i pośrednio świadczą o niedostatecznej znajomości tego prawa wśród zawodów medycznych.

Tabela 1. Sygnały do Rzecznika Praw Pacjenta według praw pacjenta (2021–2023)

Prawo pacjenta	2021	2022	2023
Prawo do świadczeń zdrowotnych	70 755	53 631	47 233
Prawo do informacji	23 223	8947	13 879
Prawo do dokumentacji medycznej	4955	5220	6062
Prawo do ochrony zdrowia psychicznego	2007	4647	5292
Prawo do poszanowania intymności i godności	2890	2949	1720
Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego	1956	1651	949
Prawo do wyrażenia zgody	776	777	776
Prawo do zgłaszania sprzeciwu	393	576	876
Prawo do zgłaszania niepożądanych działań produktów leczniczych	253	291	101
Prawo do tajemnicy informacji	332	227	273
Prawo do przechowywania rzeczy w depozycie	173	195	163
Prawo do opieki duszpasterskiej	85	48	62
Suma	107 022	79 157	77 668

Źródło: Sprawozdanie Rzecznika Praw Pacjenta z przestrzegania praw pacjenta w 2023 r.

Systemowa analiza danych z tabeli 1. wymaga powiązania sygnałów z rodzajem udzielanych świadczeń i takie zestawienie za lata 2021–2023 zawarto w tabeli 2.

Tabela 2. Sygnały kierowane do Rzecznika Praw Pacjenta oraz naruszenia praw pacjenta stwierdzone w postępowaniach wyjaśniających według rodzaju udzielanych świadczeń (2021–2023)

		2021	2022	2023
Podstawowa opieka zdrowotna	Wszystkie sygnały	23 459	9554	10 987
	Stwierdzone naruszenia – wyjaśniające	315	116	102
Ambulatoryjna opieka specjalistyczna	Wszystkie sygnały	12 847	6431	11 328
	Stwierdzone naruszenia – wyjaśniające	209	119	173
Leczenie szpitalne	Wszystkie sygnały	16 491	4378	10 667
	Stwierdzone naruszenia – wyjaśniające	479	391	655
Inne	Wszystkie sygnały	17 958	33 245	13 206
	Stwierdzone naruszenia – wyjaśniające	71	115	140

Źródło: Sprawozdanie Rzecznika Praw Pacjenta z przestrzegania praw pacjenta w 2023 r.

Sygnał nie jest tożsamy ze stwierdzeniem naruszenia praw pacjenta. RPP może prowadzić postępowanie wyjaśniające, jeżeli zostało co najmniej uprawdopodobnione naruszenie praw pacjenta. Postępowania wyjaśniające w sprawach indywidualnych są wszczynane na podstawie informacji z urzędu albo na wniosek. Zwraca uwagę wzrost stwierdzeń naruszeń praw pacjenta w przypadku leczenia szpitalnego (655 w 2023 r. vs. 479 w 2021 r.) przy jednoczesnym spadku samej liczby sygnałów dotyczących leczenia szpitalnego (10 667 w 2023 r. vs. 16 491 w 2021 r.). To wskazywałoby na rosnącą świadomość praw pacjenta wśród osób kontaktujących się z Biurem RPP. W korelacji z tym pozostaje rosnąca liczba postępowañ wyjaśniających, podejmowanych przez RPP (tabela 3.).

Kluczową cezurą są lata 2022 i 2023, kiedy po okresie pandemicznego wzmocnienia aktywność RPP w zakresie postępowañ wyjaśniających jeszcze się zwiększyła. RPP stwierdził wtedy (2022–2023) ponad 3200 naruszeń praw pacjenta i w ponad połowie postępowañ wydał zalecenia podmiotom wykonującym działalność leczniczą. W każdym roku podmioty lecznicze wykonały ponad 90% wszystkich wydanych zaleceń. Zalecenia mają również wartość dydaktyczną dla podmiotów oraz zatrudnionego tam personelu medycznego.

Kolejnym wyzwaniem RPP jest nadzorowanie zbiorowych praw pacjentów. Nie są one skierowane do konkretnego pacjenta, a zagrożony ich naruszeniem jest każdy – nawet potencjalny – pacjent (określona grupa pacjentów) danego podmiotu udzielającego świadczenia zdrowotne.

Dla uznania stosowania ww. praktyki nie jest wymagane faktyczne naruszenie praw pacjentów, a wyłącznie możliwość takiego naruszenia. Dzięki temu RPP może skutecznie reagować już w momencie, kiedy otrzyma informację o wdrożeniu przez podmiot udzielający świadczeń zdrowotnych procedur niezgodnych z przepisami prawa.

Tabela 3. Stwierdzone naruszenia praw pacjenta – postępowania wyjaśniające (2015–2023)

Prawo pacjenta	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Prawo do świadczeń zdrowotnych	173	209	177	215	436	757	1017	739	1019
Prawo do dokumentacji medycznej	186	193	140	151	200	291	293	223	354
Prawo do informacji	127	89	73	60	97	215	270	206	272
Prawo do poszanowania intymności i godności	31	40	33	23	33	35	90	56	109
Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego	5	10	7	4	3	0	11	11	11
Prawo do tajemnicy informacji	11	7	8	6	6	13	8	13	15
Prawo do wyrażenia zgody	-	-	-	-	-	-	60	73	69
Prawo do zgłaszania niepożądanych działań	0	0	2	0	1	1	0	2	0
Prawo do przechowywania rzeczy wartościowych	5	4	3	0	2	2	8	3	4
Prawo do opieki duszpasterskiej	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Wszystkie stwierdzone naruszenia (również inne prawa)	538	552	443	459	817	1438	1759	1326	1877

Źródło: Sprawozdanie Rzecznika Praw Pacjenta z przestrzegania praw pacjenta w 2023 r.

Tabela 4. Postępowania administracyjne w sprawach praktyk naruszających zbiorowe prawa pacjenta – wydane decyzje i stwierdzone przypadki naruszenia prawa do świadczeń (2021–2023)

	2021	2022	2023
Liczba wydanych decyzji	181	279	319
Stwierdzone naruszenia prawa do świadczeń	143	240	292

Źródło: Sprawozdanie Rzecznika Praw Pacjenta z przestrzegania praw pacjenta w 2023 r.

Z danych przedstawianych corocznie przez RPP w formie sprawozdania z przestrzegania praw pacjenta wynika, że często naruszenia praw pacjenta są dokonywane przez przedstawicieli zawodów medycznych. Najwięcej naruszeń praw pacjenta stwierdzonych w zakresie prawa do świadczeń zdrowotnych dotyczyło naruszenia prawa do świadczeń zdrowotnych udzielanych z należytą starannością, w warunkach odpowiadających wymaganiom fachowym i sanitarnym,

przy zachowaniu zasad etyki zawodowej przez personel medyczny. Stwierdzenia naruszeń prawa pacjenta do informacji dotyczyły najczęściej prawa pacjenta do informacji o stanie jego zdrowia, naruszenia prawa do dostatecznie wczesnej informacji o zamiarze odstąpienia od leczenia przez lekarza. W przypadku prawa do dokumentacji medycznej najczęściej naruszenia dotyczyły błędnie prowadzonej dokumentacji medycznej czy odmowy jej udostępnienia. Prawo do wyrażenia zgody na udzielenie świadczenia zdrowotnego jest silnie powiązane z prawem pacjenta do informacji. Większość postępowań zakończonych stwierdzeniem naruszenia prawa do wyrażenia zgody dotyczyła również naruszenia prawa do informacji. Postępowania wszczynane w odniesieniu do tego prawa dotyczyły błędów przy stosowaniu formularza zgody, zamieszczania treści niezrozumiałych dla pacjenta, braku precyzyjnego określenia zakresu zabiegu, braku określenia możliwych, typowych powikłań po zabiegu.

Przedmiotem postępowań prowadzonych w przedmiocie naruszeń prawa pacjenta do poszanowania intymności i godności były np. niestosowne zachowania personelu wobec pacjenta, udzielanie świadczeń zdrowotnych przy udziale osób trzecich czy też niedostateczne leczenie bólu. Podstępowania związane z naruszeniami prawa pacjenta do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego dotyczyły m.in. uniemożliwienia pacjentowi kontaktu z rodziną, separacji noworodka od matki, uniemożliwienia realizacji dodatkowej opieki pielęgnacyjnej nad pacjentem. Naruszenia prawa do tajemnicy informacji dotyczyły m.in. ujawnienia informacji o stanie zdrowia pacjenta jego pracodawcy czy nieuprawniony dostęp do danych.

Pacjenci nie zgłaszają wszystkich naruszeń praw pacjenta dokonywanych przez przedstawicieli zawodów medycznych. Często uznają naruszenia za zbyt błahe w porównaniu z korzyściami wynikającymi z otrzymywanej opieki, chcą utrzymać dobre relacje z personelem medycznym lub z powodów osobistych, takich jak wstyd. Brak świadomości praw pacjenta również odgrywa istotną rolę – wiele osób nie zgłasza naruszeń, ponieważ nie zdaje sobie sprawy, że ich prawa zostały naruszone lub nie wie, że ma możliwość zgłoszenia takich incydentów.

Analiza zgłoszeń dotyczących praw pacjenta doprowadziła do stworzenia przez RPP opisowej oceny za dany rok w powiązaniu z konkretnym prawem pacjenta (tabela 5.).

Tabela 5. Ocena przestrzegania praw pacjenta w Polsce według Rzecznika Praw Pacjenta (2021–2023)

Prawo pacjenta	2021	2022	2023
<i>Prawo do świadczeń zdrowotnych</i>	często naruszane	Dostępność: bardzo często naruszane; Jakość i bezpieczeństwo: często naruszane	Dostępność: bardzo często naruszane; Jakość i bezpieczeństwo: często naruszane
<i>Prawo do informacji</i>	często naruszane	często naruszane	często naruszane
<i>Prawo do wyrażenia zgody na udzielenie świadczeń zdrowotnych</i>	często naruszane	często naruszane	często naruszane
<i>Prawo do dokumentacji medycznej</i>	często naruszane	często naruszane	często naruszane
<i>Prawo do poszanowania intymności i godności pacjenta</i>	czasami naruszane	czasami naruszane	czasami naruszane
<i>Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego</i>	czasami naruszane	czasami naruszane	czasami naruszane
<i>Prawo do zgłaszania sprzeciwu wobec opinii albo orzeczenia lekarza</i>	nienaruszane	nienaruszane	nienaruszane
<i>Prawo do zgłaszania niepożądanych działań produktów leczniczych</i>	bardzo rzadko naruszane	bardzo rzadko naruszane	bardzo rzadko naruszane
<i>Prawo do tajemnicy informacji</i>	czasami naruszane	rzadko naruszane	rzadko naruszane
<i>Prawo pacjenta do opieki duszpasterskiej</i>	bardzo rzadko naruszane	bardzo rzadko naruszane	bardzo rzadko naruszane
<i>Prawo do przechowywania rzeczy wartościowych w depozycie</i>	bardzo rzadko naruszane	bardzo rzadko naruszane	bardzo rzadko naruszane

Źródło: Sprawozdanie Rzecznika Praw Pacjenta z przestrzegania praw pacjenta w 2023 r.

To ocena jakościowa i może być użyteczna do analizy problematyki znajomości praw pacjenta wśród zawodów medycznych, przestrzeganie bowiem 8 spośród 11 wyszczególnionych w tabeli 5. praw koreluje z działalnością personelu medycznego. Tym samym ustalenia RPP za 2023 r. dotyczące bardzo częstego naruszania prawa pacjenta do (dostępności) świadczeń zdrowotnych oraz częstych naruszeń praw pacjenta do informacji, do wyrażenia zgody na udzielenie świadczeń zdrowotnych oraz do dokumentacji medycznej wskazują na braki w wiedzy z zakresu praw pacjenta wśród personelu medycznego i/lub świadczą o niekonsekwencjach w przestrzeganiu tych praw przez personel medyczny.

ŚWIADOMOŚĆ PRAW PACJENTA WŚRÓD PRZEDSTAWICIELI ZAWODÓW MEDYCZNYCH

Wyniki metaanalizy pokazują, że od 2000 r. powstało 10 prac, których autorzy podjęli się określenia i/lub oceny wiedzy personelu medycznego na temat praw pacjenta. W przypadku sześciu prac autorzy podjęli się empirycznego zweryfikowania poziomu wiedzy personelu medycznego na temat praw pacjenta oraz skali realizacji tych praw w praktyce (Czajkowska, 2021; Pawłowska, 2017; Wierzińska-Karakuła, 2015; Gotlib, 2014; Kryska, 2014; Hajduk, 2011; Wroński, 2009).

PERSPEKTYWA ZAWODÓW MEDYCZNYCH ORAZ PACJENTÓW

W badaniu Hajduk i wsp. uczestniczyło 400 osób, w tym 60 lekarzy, 120 pielęgniarek i położnych oraz 220 pacjentów hospitalizowanych w podkarpackich szpitalach. Autorzy opracowali oddzielne kwestionariusze dla przedstawicieli zawodów medycznych oraz pacjentów. Obie wersje zawierały pytania zamknięte i jedno pytanie półotwarte. Badania wykazały, że ankietowani lekarze, zwłaszcza o stażu pracy dłuższym niż 15 lat, znali prawa pacjenta i informowali o nich pacjentów. Inaczej w przypadku pielęgniarek i położnych, które przekazywały pacjentom informacje, ale nie omawiały ich, a odsyłały do dokumentów źródłowych, m.in. Karty Praw Pacjenta lub dokumentów udostępnionych w placówce. Hajduk i wsp. przeanalizowali także znajomość praw pacjenta wśród personelu medycznego z perspektywy percepcji pacjenta i ustalili, że 68% ankietowanych pacjentów o przysługujących im prawach dowiadywało się w szpitalu od pielęgniarki a nie lekarza, przy czym 6,5% pacjentów zadeklarowało, że prawa pacjenta zostały im przez personel medyczny odczytane, w pozostałych przypadkach informacja polegała na rozmowie lub odesłaniu do dokumentów źródłowych dostępnych w placówce (68%). We wnioskach autorzy konkludują, że *wiedza personelu medycznego dotycząca praw pacjenta jest częściowa i zróżnicowana, ponadto informowanie pacjentów o przysługujących im prawach następuje w sposób częściowy i niewystarczający* (Hajduk, 2011).

Za istotną wartość poznawczą w przypadku tej pracy należy uznać dostrzeżenie roli pielęgniarek w promowaniu praw pacjenta. Za ograniczenie – odnoszenie się do Karty Praw Pacjenta. Hajduk i wsp. zakończyli badania w 2011 r., kiedy od trzech lat obowiązywała już ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta.

Czajkowska i wsp. w publikacji z 2021 r. opisali badania przeprowadzone wśród pacjentów i przedstawicieli zawodów medycznych. Przeanalizowali wpływ trybu przyjęcia do szpitala na znajomość praw pacjenta, określili czynniki, które mają wpływ na znajomość tych praw, a także dokonali analizy źródeł wiedzy o prawach. Badanie przeprowadzono wśród pacjentów (618 pacjentów, w tym 411 kobiet i 207 mężczyzn) i pracowników medycznych (901 pracowników medycznych: lekarzy, pielęgniarek, położnych). Zostali oni przebadani przy wykorzystaniu kwestionariusza, który miał za zadanie sprawdzenie wiedzy na temat praw pacjenta oraz ich opinii na temat przepisów. Wyniki badań wykazały, że nastąpiła poprawa znajomości praw pacjenta; punktem odniesienia były dane z literatury. Czajkowska i wsp. ustalili, że pacjenci posiadali wiedzę na temat przepisów od osób wykonujących zawody medyczne. Personel medyczny czerpał zaś wiedzę na temat praw pacjenta głównie z publikacji naukowych. Przepisy prawa oraz uczelnia medyczna były wymieniane rzadziej. Z badania wynikało także, że najczęściej naruszonym prawem pacjenta przez personel medyczny było prawo do poszanowania intymności i godności pacjenta.

PERSPEKTYWA PACJENTÓW

W kolejnych pracach, tj. Pawłowskiej E. i wsp., Wrońskiego i wsp. oraz Wierzińskiej-Karakuły S. i wsp., ankiety przeprowadzono wyłącznie wśród pacjentów, których pytano, jak postrzegają znajomość praw pacjenta wśród personelu medycznego (Pawłowska, 2017; Wierzińska-Karakuła, 2015; Wroński, 2009). Zaprezentowane tam analizy obarczone są więc subiektywnością oceny (perspektywą pacjenta). Zaletą takiego zestawienia prac jest próba prześledzenia, jak w ciągu ośmiu lat ewoluowało postrzeganie prawa pacjenta w Polsce. Autorzy najstarszej z prac, Wroński K. i wsp., skupili się na realizacji jednego z praw pacjenta, czyli prawa do poszanowania godności i intymności.

W ich badaniu udział wzięło 250 pacjentów jednego z łódzkich szpitali. W efekcie autorzy ustalili, że 26% ankietowanych uznało, iż personel medyczny nie przestrzega ich prawa do intymności. Autorzy przeanalizowali wyniki pod kątem wieku, wykształcenia oraz pochodzenia badanych i nie stwierdzili statystycznie istotnych zależności. Kolejne z badań, Wierzińskiej-Karakuły S. i wsp., zakończono w 2015 r. Wzięło w nim udział 1000 pacjentów, którzy zgłosili się na poradę do lekarza pierwszego kontaktu. Badacze po przeanalizowaniu wyników ustalili, że 64% ankietowanych uznało, iż zostali w sposób wystarczający poinformowani o przysługujących im prawach. Analiza statystyczna wskazała jednak inaczej niż w pracy Wrońskiego K. i wsp., gdyż płeć żeńska oraz wykształcenie istotnie korelowały z wyższymi wskaźnikami subiektywnego odczucia realizacji praw pacjenta przez personel medyczny. Najnowsza z prac, Pawłowskiej E. i wsp., opublikowana w 2017 r., powstała na podstawie analizy badań ankietowych przeprowadzonych wśród 30 pacjentów ze szpitala z województwa śląskiego. Ankietowani w najwyższym odsetku uznali, że w placówce zachowane jest prawo do opieki duszpasterkiej (87%), w najniższym, że placówka gwarantuje im prawo *do umierania w spokoju* (27%). Punktem odniesienia była Karta Praw Pacjenta.

PERSPEKTYWA ZAWODÓW MEDYCZNYCH

Gotlib J. i wsp., Kryska S. i wsp. oraz Czajkowska M. i wsp. opublikowali prace, w których analizowano problematykę z perspektywy przedstawicieli zawodów medycznych. Gotlib J. i wsp. przekazali ankiety 100 lekarzom i 100 pielęgniarkom, a punktem odniesienia była ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta. Badacze skonstatowali, że personel medyczny najczęściej oceniał swoją znajomość praw pacjenta jako: dobrą (34% ankietowanych, lekarze 38%, pielęgniarki 29%), dosyć dobrą (27% ankietowanych, lekarze 25%, pielęgniarki 29%) i średnią (27% ankietowanych, lekarze 25%, pielęgniarki 29%), przy czym 78% zadeklarowało, że zapoznało się z ustawą o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta, a 64% potwierdziło, że było świadkami łamania praw pacjenta w miejscu pracy (Gotlib, 2014). Jak uważają Gotlib J. i wsp., subiektywne przeświadczenie o znajomości praw pacjenta,

nie oddaje złożoności sytuacji. Autorzy przeanalizowali również znajomość praw pacjenta wśród studentów ostatnich lat studiów medycznych i kwestionariusz z pytaniami przekazali do 52 respondentów z tej grupy. Wyniki wskazują niższą niż wśród lekarzy świadomość praw pacjenta. Badacze ustalili, że studenci wymieniali *głównie prawo do informacji oraz prawo do dokumentacji medycznej* (Gotlib, 2014, s. 275). Ponadto zauważyli, że wśród tej grupy respondentów częściej podawane były *wymijające odpowiedzi lub unikanie [odpowiedzi, tj.] pozostawienie pustego pola w kwestionariuszu ankiety* (Gotlib, 2014, s. 275).

PRAWA PACJENTA W RAMACH EDUKACJI LEKARSKIEJ

Problematyka praw pacjenta obecna jest w krajowej edukacji akademickiej zarówno na poziomie nauczania licencjackiego, magisterskiego, jak i na etapie studiów doktoranckich czy podyplomowych. Zakres, sposób przekazywania wiedzy oraz modele propedeutyczne stanowią zagadnienie odrębne, które należałoby zbadać w sposób holistyczny. Dotychczas ta problematyka nie była w Polsce badana całościowo i poszczególne płaszczyzny funkcjonowania zagadnień praw pacjenta w edukacji akademickiej analizowano głównie z perspektywy nauczania na kierunkach lekarskich (Olejniczak i wsp. 2011; Gotlib, 2014). Warto podkreślić, że pojawiają się jednak badania transnarodowe, w których uwzględnia się m.in. polską specyfikę nauczania praw pacjenta oraz specyfikę innych krajów Unii Europejskiej, wciąż jednak są to prace skupiające się na określonym wycinku zagadnienia, np. na studiach lekarskich czy podyplomowych (Olejniczak, 2011; Lewkonja, 2011; Tenenbaum, 2020; Kupcewicz, 2021; Stroisch, 2023; Andersén, 2024).

W niniejszej pracy podjęto się przeanalizowania tego zagadnienia w odniesieniu do trzech krajowych uczelni medycznych: WUM, UJCM i UMB. Do analizy włączono sylabusy i/lub przewodniki dydaktyczne dla stacjonarnego kierunku lekarskiego.

PRAWA PACJENTA NA KIERUNKU LEKARSKIM WUM

Podczas edukacji lekarskiej na WUM studenci zapoznają się z problematyką praw pacjenta wielokrotnie. Na I roku tematyka ta pojawia się wraz z wprowadzeniem przedmiotu etyka lekarska z elementami filozofii. W ramach standardów kształcenia tego przedmiotu przyjęto, że *absolwent zna i rozumie m.in. prawa pacjenta (WUM, 2023). Wiedza ta przekazywana jest podczas wykładów, ale nie wyszczególniono, ile czasu ma być poświęcone na tę problematykę, łącznie wykłady trwają 20 godzin. Ponadto tematyka praw pacjenta pojawia się podczas zajęć ze statystyki i informatyki medycznej. W ramach przedmiotu w przestrzeni kompetencji społecznych wymienia się przestrzeganie tajemnicy lekarskiej i praw pacjenta. Następnie elementy nauczania praw pacjenta obecne są na III roku i stanowią składową w ramach nauczania m.in. genetyki, propedeutyki pediatrii czy propedeutyki chorób wewnętrznych. Nie określono jednak ani zakresu, ani sposobu weryfikowania przekazywanych informacji. Duży blok tematyczny dotyczący praw pacjenta uwzględniono za to w ramach zdrowia publicznego i tam poświęcono temu zagadnieniu obligatoryjny moduł *Prawa pacjenta*. Realizujący go absolwent ma znać (WUM, 2023):*

- katalog praw pacjenta;
- prawa dziecka pacjenta;
- rolę i zadania Rzecznika Praw Pacjenta w systemie ochrony zdrowia.

Podczas edukacji na IV roku prawa pacjenta postrzegane są jako *kompetencje społeczne*, które absolwent powinien nabyć i pojawiają się w ramach nauczania przedmiotów kierunkowych, np. pediatrii, gastroenterologii czy psychiatrii. W Przewodniku nie zostało jednak wyszczególnione, w jakim zakresie ma być prowadzona ta edukacja. Na V roku, podobnie jak na IV, prawa pacjenta są elementem dydaktyki przedmiotów kierunkowych. Na V roku pojawia się również medycyna sądowa i prawo medyczne i w ramach cyklu 15 wykładów, wykład 10. poświęcono prawom pacjenta (temat: Prawo pacjenta do informacji a przywilej terapeutyczny), zaś jednym z tematów poruszanych podczas 12. wykładu (*Podjęmowanie decyzji medycznych na rzecz dzieci i innych osób*) jest zagadnienie *Dziecko i osoba niesamodzielna decyzyjnie a prawa pacjenta* (WUM, 2023). Na VI roku student z tematyką praw pacjenta może

zetknąć się podczas nauczania przedmiotów kierunkowych oraz przedmiotu będącego zgodnym z wybraną przez siebie specjalnością. Podobnie jak we wcześniejszych latach nie określono zakresu, sposobu i czasu poświęconego na nauczanie praw pacjenta.

PRAWA PACJENTA NA KIERUNKU LEKARSKIM UJCM

Na kierunku lekarskim na UJCM podczas I roku studenci zapoznają się z zagadnieniem praw pacjenta w ramach nauczania przedmiotu etyka w medycynie (seminarium, 30 godz.). Nie określono, ile czasu należy poświęcić temu konkretnemu zagadnieniu, ale w ramach pięciu efektów uczenia się przedmiotu zapisano: *student zna i rozumie* prawa pacjenta oraz normy odnoszące się do praw pacjenta, zaś w ramach pięciu umiejętności, jakie ma przyswoić, jedną określono jako *przestrzeganie praw pacjenta*, zaś w ramach czterech kompetencji społecznych skonstatowano: *student ma [być] gotów do »przestrzegania tajemnicy lekarskiej i praw pacjenta«* (UJCM, 2023). Następnie prawa pacjenta są obecne na III roku (szósty semestr) w ramach grupy nauk behawioralnych i społecznych z elementami profesjonalizmu. Student może wybrać przedmiot *dobra osobiste lekarza i pacjenta* (seminarium, 30 godz.), w ramach którego spośród sześciu elementów wiedzy dwa odnoszą się do praw pacjenta, spośród pięciu elementów umiejętności jeden odnosi się do praw pacjenta, spośród trzech kompetencji jedna odnosi się do praw pacjenta. Również na III roku (siódmy semestr) studenci mają obowiązek uczęszczania na seminarium (21 godz.) i wykłady e-learningowe (4 godz.) z prawa medycznego i deontologii lekarskiej. W ramach tego przedmiotu zawarto osiem treści programowych i jedna z nich dotyczy *Praw pacjenta i zasad udzielania świadczeń zdrowotnych*, zaś elementem drugiej – *Odpowiedzialności cywilnej w medycynie* – jest m.in. zagadnienie *Odpowiedzialność cywilna za naruszenie praw pacjenta, działalność wojewódzkich komisji ds. orzekania o zdarzeniach medycznych* (UJCM, 2023). Również na III roku (siódmy semestr) spośród 17 zajęć opcjonalnych w ramach bloku *Nauki kliniczne lub elementy profesjonalizmu* student może wybrać seminarium (30 godz.) *Odpowiedzialność prawna lekarza za tzw. błąd medyczny*, w ramach którego zagadnienie praw pacjenta jest pomniejszym

elementem wiedzy oraz jedną z czterech kompetencji (*przestrzegania tajemnicy lekarskiej i praw pacjenta*). Podczas roku IV (semestr ósmy) kontynuowany jest przedmiot *prawo medyczne i deontologia lekarska* (seminarium 21 godz., wykłady 4 godz.), w ramach którego jednym z sześciu celów jest *Przekazanie słuchaczom wiedzy na temat praw pacjenta*. Następnie na roku V (10 semestr) w ramach opcjonalnego bloku *Nauki kliniczne zabiegowe* student może wybrać seminarium (obowiązkowe do zaliczenia w toku studiów, 30 godz.) *Odpowiedzialność cywilna lekarza*, którego elementem jest nauczanie praw pacjenta (pomniejszy element wiedzy oraz liczący się element kompetencji).

PRAWA PACJENTA NA KIERUNKU LEKARSKIM UMB

Na UMB elementy praw pacjenta pojawiają się na II roku w ramach przedmiotu *profesjonalizm w medycynie* (15 godz. seminarium). Przedmiot jest kontynuowany na roku IV (20 godz. seminarium) i V (5 godz. ćwiczenia). Prawa pacjenta w tym przedmiocie są w 1 z 12 elementów wiedzy ([absolwent] zna i rozumie prawa pacjenta), a także w jednym z 12 elementów umiejętności ([absolwent] *Potrafi przestrzegać praw pacjenta*) oraz w 1 z 9 elementów kompetencji ([absolwent] *Przestrzega tajemnicy lekarskiej i praw pacjenta*) (UMB, 2023). Na III roku rozpoczyna się przedmiot *prawo medyczne* (5 godz. wykładów i 5 godz. seminariów) i kontynuowany jest na V roku (10 godz. seminarium). Prawa pacjenta stanowią tam jeden z siedmiu bloków wiedzy ([absolwent] *zna regulacje prawne dotyczące udzielania świadczeń zdrowotnych, praw pacjenta, podstaw wykonywania zawodu lekarza i funkcjonowania samorządu lekarskiego*), są prezentowane podczas wykładów i seminariów, a tematyka ta włączana jest do egzaminu pisemnego z przedmiotu (UMB, 2023).

WNIOSKI

Świadomość praw pacjenta pomaga w budowaniu zaufania między pacjentem a przedstawicielami zawodów medycznych, co jest niezbędne dla skutecznej komunikacji i podejmowania wspólnych decyzji dotyczących terapii. Dobra komunikacja stanowi zaś podstawę świadomego uczestnictwa w leczeniu, co przekłada się na lepsze wyniki terapii, a także na poczucie sprawczości czy respektowania autonomii i godności pacjentów (Sharkiya, 2023). Rozwijanie umiejętności interpersonalnych wśród pracowników medycznych mogłoby znacząco poprawić odbiór personelu, a także miałyby wpływ na ogólne postrzeganie systemu opieki zdrowotnej (Kulińska, 2022). Znajomość praw pacjenta wpisuje się również w aktualny trend tzw. humanizacji medycyny.

Z danych RPP wynika, że naruszenia praw pacjentów są często efektem błędów w dokumentacji, niewłaściwego udzielania informacji czy naruszenia intymności, przy czym pacjenci nie zawsze zgłaszają wszystkie naruszenia. Fakt ten skorelowany jest ze stanem znajomości praw pacjenta wśród personelu medycznego. To zagadnienie nie zostało jak dotąd holistycznie zbadane.

- Prawa pacjenta nie są w sposób dostateczny rozpropagowane wśród przedstawicieli zawodów medycznych oraz badaczy podejmujących tę problematykę. Świadczy o tym m.in. odwoływanie się do Karty Praw Pacjenta jako punktu odniesienia, a nie właściwej ustawy.
- Istnieje rozdźwięk między przekonaniem personelu medycznego, że przedstawiciele ich profesji znają prawa pacjenta a faktyczną wiedzę oraz przestrzeganiem tych praw.
- Dla pacjentów źródłem wiedzy o ich prawach w szpitalach jest najczęściej personel pielęgniarski, a nie lekarze.
- Ponad połowa przedstawicieli zawodów medycznych była świadkiem naruszeń praw pacjenta (Gotlib, 2014). Pytaniem otwartym jest, czy świadkowie reagowali na te nadużycia.

Ponadto wykazano, że świadomość praw pacjenta jest nabywana przez przedstawicieli zawodów medycznych głównie w trakcie ich pracy, a nie edukacji (Gotlib, 2014, s. 275). Jednak z tym są sprzeczne badania własne

dotyczące analizy obecności tematyki praw pacjenta w programach nauczania na kierunkach lekarskich.

W efekcie wstępnej analizy rysuje się obraz niejednorodny. Wnioski można jednak agregować do dwóch głównych konkluzji:

- Niezbędna jest gruntowna analiza sposobów przekazywania informacji o prawach pacjenta podczas akademickiej edukacji wszystkich zawodów medycznych.
- Niedostatecznie wydzielono prawa pacjenta jako samoistne zagadnienie, niezbędne do przyswojenia przez absolwentów kierunków medycznych.

Odrębnym wyzwaniem jest przygotowanie kadr dydaktycznych, profesjonalnie nauczających praw pacjenta.

REFERENCES

- Andersén, Å., Carpentier, B., Berglund, E. & Carlsson, M. (2024). Health care professionals' perception of the contributions of rehabilitation coordinators in Swedish psychiatric care: a qualitative descriptive study. *BMC Psychiatry*, 24(1), 437..
- Biuro Rzecznika Praw Pacjenta. *Sprawozdania dotyczące przestrzegania praw pacjenta za lata 2022–2023 [oraz 2009–2021]*. Pobrano z <https://www.gov.pl/web/rpp/sprawozdania-dotyczace-przestrzegania-praw-pacjenta> (dostęp: 30.08.2024).
- Bosek, L. (red.) (2020). *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta. Komentarz*. C.H. Beck Warszawa.
- Czajkowska, M., Janik, A., Zborowska, K., Plinta, R., Brzek, A. & Skrzypulec-Plinta, V. (2021). Knowledge and opinions of patients and medical staff about patients' rights. *Ginekologia Polska*. 92(7), 491–497.
- Czarnecki, P., Drembkowski P. (2024). *Ustawa o niektórych zawodach medycznych. Komentarz*. C.H. Beck Warszawa.
- El-Warrak, L., Nunes, M., Luna, G., Barbosa, C.E., Lyra, A., Argôlo, M., Lima, Y., Salazar, H. & de Souza, J.M. (2023). Towards the Future of Public Health: Road mapping Trends and Scenarios in the Post-COVID Healthcare Era. *Healthcare* (Basel, Switzerland), 11(24), 3118..
- Gotlib, J., Dykowska, G., Sienkiewicz, Z., Skanderowicz, E. (2014). Ocena wiedzy i postaw personelu medycznego Samodzielnego Publicznego Szpitala Klinicznego im. Prof. Orłowskiego w Warszawie wobec praw pacjenta. *Annales Academiae Medicae Silesiensis*. 68(2), 84–93.
- Hajduk, Ł., Binkowska-Bury, M., Jacek, A. (2011). Informowanie o prawach pacjenta przez personel medyczny. *European Journal Clinical and Experimental Medicine*, 9(3), 348–358.
- Hoffmann, T. (2023). Rozwój koncepcji praw pacjenta na tle historyczno-prawnym w Polsce. *Studia Administracji i Bezpieczeństwa*, 15(15), 167–197.
- Klonowska, I., Hryszkiewicz, D. (2024). *Illegal trade of pharmaceuticals in Poland – ethical, legal, social and educational implications*. TEKA Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie (ISSN: 1899-7694) Wyd., KUL 2024, vol., XVII ,2024, no., 2, pp.221-232, <https://doi.org/10.32084/tkp.9187>
- Kryśka, S., Rej-Kietla, A. (2014). Kształtowanie się wiedzy lekarzy oraz studentów ostatnich lat medycyny w zakresie prawa pacjenta do poufności informacji. *Roczniki Administracji i Prawa*. 14(2), 271–280.
- Kulińska, J., Rypicz, Ł., Zatońska, K. (2022). The Impact of Effective Communication on Perceptions of Patient Safety-A Prospective Study in Selected Polish Hospitals. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(15), 9174.

- Kupcewicz, E., Grochans, E., Kadučáková, H., Mikla, M., Bentkowska, A., Kupcewicz, A., Andruszkiewicz, A. & Józwick, M. (2021). Personalized Healthcare: The Importance of Patients' Rights in Clinical Practice from the Perspective of Nursing Students in Poland, Spain and Slovakia – A Cross-Sectional Study. *Journal of Personalized Medicine*, 11(3), 191.
- Lewkonía, R. (2011). Patient rights and medical education: Clinical principles. *Medical Teacher*, 33, 392–396.
- Olejniczak, M., Michowska, M., Basińska, K. (2011). Opinie studentów Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego na temat przestrzegania praw pacjenta w czasie odbywania zajęć klinicznych. *Annales Academiae Medicae Gedanensis*, 41, 79–87.
- Pawłowska, E., Perzanowska, K. (2017). *Respektowanie praw pacjenta w samodzielnych publicznych zakładach opieki zdrowotnej – analiza przypadku*. Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie, 100, 383–396.
- Sharkiya, S.H. (2023). Quality communication can improve patient – centred health outcomes among older patients: a rapid review. *BMC Health Services Research*. 23(1), 886.
- Stroisch, S., Angelini, V., Schnettler, S. & Vogt, T. (2023). Population health differences incross-border region swithin the European Union and Schengen area: a protocol for as coping review. *BMJ open*, 13(8), e068571.
- Tenenbaum, A., Moutel, G., Wolikow, M., Vial-Dupuy, A., Azogui-Levy, S. (2020). Implementation of a Medical Ethics Course in Undergraduate Dental Education and Assessment of Knowledge and Attitudes. *Journal of International Society of Preventive and Community Dentistry*, 10(5), 569–578.
- UJCM (2023). *Kierunek lekarski, program w języku polskim. 2023/24, jednolite magisterskie, stacjonarne*. Pobrano z <https://syllabus.cm-uj.krakow.pl/pl/6/1/7/1/1> (dostęp: 30.08.2024).
- UMB (2023). *Sylabusy na cykl kształcenia rozpoczynający się w roku akademickim 2023/2024*. Pobrano z [https://www.umb.edu.pl/s,27902/Sylabusy_na cykl_ksztalcenia_rozpoczynajacy_sie_w_roku_akademickim_2023-2024_\(dostep: 30.08.2024\)](https://www.umb.edu.pl/s,27902/Sylabusy_na cykl_ksztalcenia_rozpoczynajacy_sie_w_roku_akademickim_2023-2024_(dostep: 30.08.2024)).
- Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta. Dz. U. z 2024 r., poz.581, tekst jednolity.
- Wierzińska-Karakuła, S., Binkowska-Bury, M., Burzyńska, J., Januszewicz, P. (2015). Respektowanie oczekiwań i praw pacjentów w podkarpackich jednostkach podstawowej opieki zdrowotnej jako element jakości usług zdrowotnych. *Medical Review*, 68(2), 84–93.
- Wroński, K., Cywiński, J., Depta, A., Bocian, R., Dziki, A. (2009). Przestrzeganie prawa pacjenta do intymności podczas udzielania świadczeń zdrowotnych przez personel medyczny. *Kardiochirurgia i Torakochirurgia Polska*, 6(1), 77–81.
- WUM (2023). *Przewodnik dla I–VI roku – stacjonarne*. Pobrane z <https://lekarski.wum.edu.pl/node/761> (dostęp: 30.08.2024).